

ӘОЖ 37.01 МҒТАР 15.41.43

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.66>Т.Қ. МУСТАПАЕВА¹, Г.У. ЕЛЕУСИНОВА², Б.Ш. ИБАТУЛЛИН³¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru²педагогика ғылымдарының кандидаты,Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: eleusinova71@mail.ru³полковник, С. Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлерінің Әскери институты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: visv_ibatulin@mail.ru

МЕКТЕПТЕГІ БУЛЛИНГ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада буллинг ұғымына түсініктеме бере отырып, буллинктің бірқатар түрлерін көрсетеді және буллинктің туындау себептеріне қысқаша ақпарат беріледі. Мақаланың зерттеу өзектілігінде мектептегі буллинктік әрекеттердің оқушылардың эмоциялық, тұлғалық қасиеттеріне қоса, оқуға қатынасына да кері әсер ететіндігі, субъективті әл-ауқатының нашарлауы тұжырымдала отырып, оның алдын алудың маңыздылығын сипаттайды. Мектептегі буллинктің алдын алуға қатысты бірнеше шетелдік зерттеулерге теориялық талдау жасау барысында жүйелеу, жалпылау, педагогикалық өнімдерді талдау әдістері және эксперименттік деректерді статистикалық өңдеу әдістері қолданылады. Шетелдік зерттеулер негізінде буллинктің алдын алудың әртүрлі механизмдері мен ғылыми тұжырымдары дәйектеледі. Корея, Мексика, АҚШ, Финляндия, Нигерия елдеріндегі буллинктің алдын алу тәжірибелері талданады. Шетелдік тәжірибелер бойынша оқушыларда эмпатиялық қабілетті жетілдіру, өзіндік тиімділікті арттыру, конфликтіге қатысушылардың қарым-қатынасын қалпына келтіруге байланысты өзара әрекеттесуді жақсарту, позитивтілікті ұстану, буллинктік жағдаяттардағы бақылаушылардың жанашырлық сезімін жетілдіру, өзіндік қорғаныс әрекеттерін меңгертуге байланысты арнайы іс-шаралардың маңыздылығы айқындалады. Мақалада Алматы және Түркістан қалалары бойынша мектеп оқушылары арасында орын алатын физикалық және психологиялық жәбірлеу әрекеттерінің түрлері мен көріну жиілігі туралы статистикалық деректер келтірілген.

Кілт сөздер: буллинг, мектептегі буллинг, буллинктің алдын алу, физикалық зорлық-зомбылық, психологиялық жәбірлеу.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мустапаева Т.Қ., Елеусинова Г.У., Ибатуллин Б.Ш. Мектептегі буллинг мәселесі және оны шешудің шетелдік тәжірибелері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 336–349. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.66>

*Cite us correctly:

Mustapaeva T.K., Eleusinova G.U., Ibatullin B.Sh. Mekteptegi bulling maselesi jane ony sheshudin sheteldik tajiribeleri [The Problem of Bullying at School and Foreign Experiences in Solving it] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 336–349. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.66>

Мақаланың редакцияға түскен күні 02.04.2024 / қабылданған күні 27.06.2024

Т.К. Мустапаева¹, Г.У. Елеусинова², В.Ш. Ибатулин³¹*Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru*²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: eleusinova71@mail.ru*³*Colonel, S. Nurmagambetov The Military Institute of the Ground Forces
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: visv_ibatulin@mail.ru*

The Problem of Bullying at School and Foreign Experiences in Solving it

Abstract. The article explains the concept of bullying, shows a number of types of bullying and provides brief information on the causes of bullying. The relevance of the research of the article is that bullying activities at school have a negative impact on students' emotional and personal qualities, as well as on their attitude to learning, the deterioration of their subjective well-being, and the importance of its prevention. Systematization, generalization, methods of analysis of pedagogical products and methods of statistical processing of experimental data during the theoretical analysis of several foreign studies related to the prevention of school bullying are used. Based on foreign studies, different mechanisms and scientific findings of bullying prevention are presented. Bullying prevention practices in Korea, Mexico, USA, Finland, and Nigeria are analyzed. According to foreign experiences, the importance of special activities related to improvement of empathic ability of students, increase of self-efficacy, improvement of interaction related to restoration of relations of conflict participants, adherence to positivity, improvement of empathy of observers in bullying situations, mastering of self-defense actions is determined. The article provides statistical data on the types and frequency of physical and psychological violence among schoolchildren in the cities of Almaty and Turkestan.

Keywords: bullying, bullying at school, bullying prevention, physical violence, psychological violence.

Т.К. Мустапаева¹, Г.У. Елеусинова², В.Ш. Ибатуллин³¹*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави, (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru*²*кандидат педагогических наук, доцент Актюбинского регионального университета
имени К. Жубанова, (Казахстан, г. Актобе), e-mail: eleusinova71@mail.ru*³*полковник, Военный институт Сухопутных войск имени С. Нурмагамбетова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: visv_ibatulin@mail.ru*

Проблема буллинга в школе и зарубежный опыт ее решения

Аннотация. В статье рассматривается понятие «буллинга», некоторые виды буллинга и дана краткая информация о причинах буллинга. В исследовательской актуальности статьи описывается важность ее профилактики, формулируя, что буллинговые действия в школе негативно влияют как на отношение учащихся к обучению, так и на эмоциональные, личностные качества, ухудшение субъективного самочувствия. При теоретическом анализе ряда зарубежных исследований, связанных с профилактикой школьного буллинга используются такие методы как систематизация, обобщение, методы анализа педагогической продукции и методы статистической обработки экспериментальных данных. На основе зарубежных исследований представлены различные механизмы и научные данные профилактики буллинга. Анализируются практики предотвращения буллинга в Корее, Мексике, США, Финляндии и Нигерии. По зарубежному опыту определяется значимость специальных мероприятий, связанных с развитием у учащихся эмпатических способностей, повышением самооффективности, улучшением взаимодействия, связанного с

восстановлением общения участников конфликта, поддержанием позитивности, совершенствованием чувства сострадания наблюдателей в буллинговых ситуациях, овладением самостоятельными защитными действиями. В статье приведены статистические данные о видах и частоте физического и психологического насилия среди школьников городов Алматы и Туркестан.

Ключевые слова: буллинг, буллинг в школе, профилактика буллинга, физическая насилие, психологическая насилие.

Кіріспе

Мектептегі буллинг мәселесі – бүкіл әлемдегі оқушылардың физикалық және психикалық денсаулығына қауіп төндіретін күрделі әлеуметтік мәселе болып отыр. Жақында жүргізілген жаһандық зерттеулер көрсеткендей, «оқушылардың 32%-ы бір айда бір немесе бірнеше күн мектепте құрбылары тарапынан буллингтің қандай да бір түрін бастан кешіреді» (ЮНЕСКО, 2021) [1]. Мектептегі буллинг жасөспірім кезіндегі мінез-құлық проблемалары мен әлеуметтік регрессияны тудырып қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың ересек болып есеюі кезіндегі өміріне ұзақ мерзімді теріс әсер етеді. Сондықтан балалар мен жасөспірімдердің игілігі үшін мектептегі буллингтің алдын алу қажеттілігі өзекті болып табылады. Ол үшін ең алдымен балалардың психологиялық субъективті әл-ауқатын жақсарту маңызды болып табылады. PISA халықаралық зерттеу талдаулары көрсеткендей [2], жалпы білім беретін мекемелердегі әл-ауқаттылықты бірнеше жылдар бойы зерттеу арқылы мектептегі жалпы психологиялық климат, оқушылардың білім деңгейлері мен өмір сүру дағдылары, баланың өзі және өз өмірі туралы ойлары, оған қоса, мектептен тыс кезеңдердегі психологиялық әл-ауқаты мектептегі зорлық-зомбылыққа байланысты болатындығын мәлімдейді.

Оған қоса, қазақстандық қоғамның әлеуметтік сұранысына орай, Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың «Біз Қазақстандағы барлық баланың бақытты өмір сүруін қамтамасыз етуіміз керек, және әр баланың үніне құлақ асуымыз қажет» деген сөзі де мектептің буллингсіз болуын меңзейді [3].

«Мектептегі зорлық-зомбылық» және «буллинг» терминдері жиі синоним ретінде пайдаланылады және буллинг термині жәбірлеу ұғымымен нақтыланады. Дегенмен, біз өз зерттеуімізде шетелдік тәжірибелер туралы сөз ететіндіктен, буллинг терминін қолдануды қалдырдық. Мектептегі зорлық-зомбылық әртүрлі тәсілдермен көрсетілуі мүмкін және оның агрессорлар, құрбандар, бақылаушы-куәгерлерге қатысты әрекеттің жағымсыз салдарына байланысты буллингтің түрі көрінеді. Әдетте, буллинг мектептерде оқушылар мен мұғалімдерді қатыстыруы мүмкін барлық агрессивті әрекеттерді білдіреді. Буллинг – оқушылар арасындағы мектептегі зорлық-зомбылықтың ерекше түрі және оның белгілеріне: зиян болатыны, қасақана жасалатыны, уақыт өте келе қорқыту жағдайы жиілейтіндігі және үздіксіз бола бастайтындығы, агрессорлар мен құрбандар арасындағы күштер тең болмайтыны, агрессор күшті, құрбандар әлсіз мінез-құлық формасын көрсететіндігімен сипатталады [4; 5].

М.А. Valle-Barbosa және басқалар мектептегі зорлық-зомбылық туралы зерттеулердің көпшілігі буллингке бағытталғанын көрсетеді, дегенмен бұл білім беру орындарында кездесетін тұлғааралық зорлық-зомбылықтың бір ғана түрі [6].

Буллинг бұл – оқу орындарының күнделікті шындығына кіретін және мектеппен қатар өмір сүретін үлкен проблемаларының бірі. Ол тек ересек адамдар (мұғалім, ата-ана), ғылыми қоғамдастықты ғана толғандырып қоймайды, бастысы балаларды алаңдататын, олардың өмірінде із қалдыратын зорлық-зомбылық түрі. Буллинг салдарының ауырлығына және орын алу жиілігіне байланысты балаларға ең көп әсер ететін әлеуметтік құбылыстардың біріне

айналды. Осы жағдайға байланысты бұл проблеманы зерттеу соңғы елу жылда басталып, бұл құбылысты жоюға тырысатын көптеген зерттеулер жасалды.

Буллинг оқушының немесе балалар тобының бірнеше рет қайталануы негізінде мектептегі әлімжеттілік әрекеті салдарынан құрбан болатын оқушылардың физикалық және/немесе психологиялық зардап шегуін білдіреді. Ондайда балаға әдейі, қайталанатын және күшті әрекет қолданады. Бұл жағымсыз әрекеттер көбінесе жасөспірімдік шақта пайда болады және әртүрлі нысандарда және әртүрлі әдістерде жүзеге асырылуы мүмкін, мысалы, физикалық агрессия, сөздік және психологиялық агрессия немесе басқа да түрлерде көрінуі мүмкін. D. Falla және басқалардың зерттеулерінде, тіпті, қорлау ым-ишарасы, мазақ етіп күлу, құрдастар тобынан шығарып жіберу арқылы жалғыз қалдыру және т.б. әрекеттер, егер бұл әрекеттер уақыты өте ұзаққа созылса, бүкіл білім беру мекемесіне өте үлкен қауіп төндіріп, жағымсыз әсер етеді делінген [7]. Зорлық-зомбылықты негізінен басқалардан артықшылығын білдіргісі келетін балалар көрсетеді және олар жәбірленушіге үнемі қорқыту, қорлау, соққы беру немесе итеру арқылы жасайды. Ал жәбірленушілер әдетте қорғансыз, әлсіз және осал ретінде қабылданады, соның салдарынан жәбірленушілер әртүрлі сипаттағы әрекеттер кезінде қажетсіз жағдайға ұшырайды. D. Pérez-Jorge және басқалар (2023) зерттеулерінде көрсетілгеніндей, бұл жағдай жәбірленушіде оқшаулану, меланхолия сезімі, азаптану мен қорқақтық мінез-құлықты тудырады; өзін-өзі бағалаудың төмендігі, мектепке келмеу, оқу үлгерімінің төмендеуі және эмоционалдық тұрақсыздық сияқты көптеген салдарға әкеледі [8].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеудің басты міндеті – біріншіден, мектептегі буллингтің алдын алуға байланысты шетелдік тәжірибелерге теориялық шолу жасай отырып, буллинг мәселесін шешуге қатысты тұжырымдарды дәйектеу. Екіншіден, Қазақстанда мектептегі буллинг мәселесінің көріну ерекшеліктері мен орын алу жиілігін эксперименттік тұрғыда айқындау болып табылады.

Осыған байланысты зерттеу жұмысында мектептегі буллингтің алдын алуға қатысты бірнеше шетелдік зерттеулерге теориялық талдау жасау барысында жүйелеу, жалпылау, педагогикалық өнімдерді талдау әдістері және эксперименттік деректерді статистикалық өңдеу әдістері қолданылды.

Зерттеуге Алматы қаласынан 52, Түркістан қаласынан 84 оқушы қатысып, мектеп оқушылары арасында орын алатын физикалық және психологиялық жәбірлеу әрекеттерінің түрлері мен көріну жиілігі туралы статистикалық деректер келтірілді.

Зерттеу жұмысында мектептегі оқушылар арасындағы жиі кездесетін физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық түрлері, олардың ұлдар мен қыздарда көрінуі, сонымен қатар зорлық-зомбылықтың жас ерекшелігіне байланысты көрінуі секілді мәселелер айқындалады.

Талдау мен нәтижелер

Бүгінгі таңда мектеп жүйелері бұрынғыдан да әртүрлі, мектептегі білім жүйесі мәдени, этникалық, жыныстық, діни және/немесе физикалық ерекшеліктерді қамтиды, бұл да кемсітушілік немесе әлімжеттілік эпизодтарын тудыру ықтималдылығын білдіреді [9]. Бұл жиынтықтарда мектептегі зорлық-зомбылық ошағы болып табылатын жағдайлар да кездеседі. Оның орын алу жиілігіне, жеке және әлеуметтік салдарына байланысты мектептің өмір «салтына» айналып кету қаупі де болуы мүмкін [10].

Осыған мысал ретінде 15-16 жас аралығындағы жастардың буллингтік әрекеттері өскен мәдени ортасына байланысты болатынын көрсететін (Miranda, A., және басқалар, 2023) Миранда және т.б. зерттеушілердің еңбегін қарастыруға болады [11]. Аталмыш ғалымдардың зерттеулерінде патронаттық тәрбиеде болған оқушылар мен патронаттық тәрбиеде болмаған оқушылардың буллингтік әрекеттеріндегі бірқатар өзгешеліктің бар екендігін дәлелдейді.

Аталмыш зерттеуде осы екі топ категориясын салыстыра отырып, патронаттық тәрбиеде болған жастардың ешқашан патронаттық тәрбиеде болмаған жастармен салыстырғанда жәбірленушілер мен қылмыскерлер тарапынан буллингтің жоғары көрсеткіштерін, сондай-ақ мектептегі оқу үлгерімінің төмен болатындығы анықталған. Оған қоса, оқушылар буллинг тәжірибесі туралы жәбірленуші ретінде де, қылмыстық әрекетті мәжбүрлі орындаушы ретінде де жиі хабарлаған. Буллингтің ең көп тараған себептері жәбірленушілердің сыртқы түрі, салмағын және жынысын білдіру болатындығы анықталған.

Ендігі кезекте осы мәселені шешуге байланысты қандай зерттеулер бар екеніне, сондай-ақ, оның алдын алуға байланысты қандай тәжірибелер бар екендігіне тоқталайық.

Бірқатар зерттеулерде мектеп қызметкерлерінің (мұғалім, тәрбиеші, психолог, әлеуметтік қызметкер, мектеп әкімшілігі және т.б.) көзқарасы бойынша буллингтің алдын алудағы кедергілерге мыналарды жатқызады: мұғалімдердің буллинг жағдайларын анықтау және оған қарсы әрекет ету туралы білімдерінің болмауы, буллингті шешуге, оны зерттеп оқуға мотивацияның болмауы, алдын алудың жаңа стратегияларын қарастыруға қызығушылығының болмауы, уақыттың болмауы, ата-ананың мүдделері мен қаржысына байланысты өзіндік тиімділіктің болмауы және ресурстардың жетіспеушілігі сияқты проблемалар қарастырылады.

Жалпы психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде мектептерде буллингтің алдын алу мен оған араласуға қатысты төрт түрлі көзқарас типі бар екендігі анықталады:

- реактивті тип;
- кооперативтік тип;
- ниетті тип;
- бастамашы тип.

Қай зерттеуді қарастырсақ та, буллингтің алдын алу мен оған араласуға «идеалды» көзқарас жоқ екендігі анықталды. Буллингтің алдын алуға байланысты алғашқы жұмыстардың бірі Норвегия тәжірибесінде Д. Олвеустің (Olweus Bullying Prevention Program (OBPP)) бағдарламасына тиесілі. Осы орайда, буллинг мәселесін бағалау стратегиялары мен процедуралары туралы қажетті білімдер жүйесі қалыптасқан. Оның ішіндегі маңыздысы буллинг болған жағдайда бастамашы және бірлескен түрлердің комбинациясы тәжірибеде пайдалы деп есептелінеді. Бастамашы және реактивті типтер іс жүзінде көп нәрсені жасайды, бірақ олардың біртұтас стратегиясы жоқ, ал ниетті және кооперативтік типтер айтарлықтай пассивті және көбінесе басқаларға бір нәрсе жасауға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары оқушылар арасындағы буллингті өзара шешу қиын екендігі байқалады. Олай болса, буллингті шешуде немесе оның алдын алуда ересектердің, оның ішінде мұғалімдердің әсері зор екендігі дәлелденеді. Және мектептегі буллинг мәселесін шешуге қатысты негізгі бағытты – мұғалімдермен жұмыс істеу керектігіне баса назар аударады. Мұғалімдерге арналған буллингпен күресу бойынша тренингтер ұйымдастыру арқылы мұғалімдердің бұл іс-әрекетке дербес қажеттіліктерін арттыру, ресурстарын жетілдіру негізінде бірқатар нәтижеге қол жеткізуге болатындығы тұжырымдалады.

Мектептерде буллинг оқиғаларының сөзсіз орын алатынын ескере отырып, мұғалімдер мен мектеп қызметкерлерін осы оқиғалармен сезімтал және тиімді күресуге дайын болуын қамтамасыз ету үшін алдын алу және реактивті стратегияларға үйретудің арнайы бағдарламаларын құрастыру және оны жүзеге асыру өте маңызды деп есептейді [12].

Буллингтің алдын алуға қатысты мұғалімдерге арнайы білім беру аясында оқушылардың буллингті қалай бастан өткеретіні, оның оқу-білім нәтижелерімен қаншалықты байланыстылығы бар екенін түсіндіре отырып, буллингтен зардап шеккен балаларға мұғалім мен мектептің қолдауының маңыздылығы, қауіпсіз мектеп ортасын құру мүмкіндіктерін кеңейту жолдары айқындалады.

Мұғалімдердің мектеп оқушыларымен бірлесе отырып, осы мәселені шешу жолдарын да қарастыруға болады. Мектепте буллингтік әрекеттердің бар екендігін мойындау, мектептердегі қорлаудың ошақтарын анықтау, балаларды біріктіру үшін арнайы тембилдингтік жоспарлар әзірлеу де маңызды. Себебі, оқушылар мұғалімдер мен мектеп әкімшіліктеріне қарағанда буллингтің жоғары деңгейі туралы хабардар, ал бұл өз кезегінде одан да жоғары деңгейдегі буллинг оқиғаларын азайтады. Мұндай қолдау буллингтің әсерін азайтуға және уақыт өте келе оны мүлдем азайтуға көмектеседі. Сонымен қатар, балалар мен жастарға салауатты білім беру тәжірибесін беру үшін балаларды қорғау жүйесі мен білім беру жүйесі бірлесіп жұмыс істеуі керек. Миннесота штатындағы тәжірибеге сүйенсек, осы екі жүйеде мұғалімдер қандай да бір проблемалар туралы хабарлаған жағдайда шаралар қабылдау керек деп есептеледі, олардың барлығы балаларға, жастарға және отбасыларға жоғары сапалы қызмет көрсетуге тырысатынын мойындайды [11]. Мұғалімдер мен мектептердің қолдауы барлық білім алушылар үшін маңызды болғандықтан, бұл мәселелерді шешетін саясат оқушыларға пайдалы болуы мүмкін.

Оңтүстік Корея тәжірибесінде соңғы жылдары мектептердегі буллингті азайту үшін білім беру бағдарламаларының айтарлықтай саны әзірленгенін көрсетеді (шолу үшін Baldry және Farrington, 2007; Jimenez-Barbero, Ruiz-Hernandez, Llor-Saragoza, Pérez-García, және Llor-Esteban, 2016) [13].

Соңғы жылдардағы буллингке қарсы арнайы ұйымдастырылатын бағдарламалар, тек қана агрессорға, қылмыскерлерге немесе құрбандарға ғана емес, сонымен қатар, қасындағы адамдарға, яғни бақылаушы немесе көріп тұрған адамдарға да бағытталып құрастыруды қолға алып келеді. Бірқатар зерттеушілер буллингтің құрбаны да, орындаушысы да болып табылмайтын буллингті бақылаушылар мектептегі буллингтің алдын алуда маңызды рөл атқаратынын пайымдайды.

C. Salmivalli және оның әріптестері мектептегі буллингті қорқыту жағдайларына және құрбандардың тәжірибесіне әсер ететін топтық құбылыс ретінде қарастырады (Salmivalli, Lagerspetz, Björkqvist, Österman, және Kaukiainen, 1996) [14], (Карна А. және басқалар, 2011) [15]. Аталмыш ғалымның айтуынша, «Бақылаушылар бұзақыға көмектесу және күшейту арқылы буллингтің жалғасуына үлес қоса алады, сөйтіп, бұзақыға олар іздеген билік позициясын береді». Немесе керісінше, сонымен қатар, олар жәбірленушілерді қорғау, бұзақы әрекеттерді тоқтату сияқты әрекеттерімен буллингтің әрі қарай жалғасуына кедергі жасай алады.

Кейбір зерттеулерде балаларда эмпатия (Nickerson A.B. және басқалар, 2014; Salmivalli C. 2010; Thornberg R. 2007) және өзіндік тиімділік қасиеттерін қалыптастыру негізінде де буллингтің алдын алуға болатындығы тұжырымдалған. Айталық, Фин мектептеріндегі KiVa бағдарламасы мектептердегі буллингтік әрекеттердегі бақылаушылар немесе қасындағылардың оң психологиялық қасиеттерін жақсарту арқылы қорғаныш мінез-құлқын ынталандыруға бағытталған (Карна А. және т.б., 2011). Бұл бағдарламаның негізгі түйіні – балалар арасында рольдік ойындар арқылы құрбан болған балаларға жанашырлық сезімін дамыту арқылы буллингті азайту болып табылады [15].

Корея тәжірибесінде мектептердегі буллингпен күресу үшін Корея үкіметі 2014 жылы тәжірибелік білім беру тәсіліне баса назар аудара отырып, мектептердегі зорлық-зомбылыққа қарсы сайтқа негізделген қарсы шаралар (SCAVIS) саясатын қабылдады. SCAVIS тәжірибеге бағытталған буллингке қарсы бағдарламалар арнайы тақырыптағы лекцияларға, мектептегі буллингті бастан кешіретінін көрсететін ауқымды сауалнамалардың нәтижелеріне негізделген. Осы саясаттың бір бөлігі ретінде Білім департаменті Ұлттық полиция агенттігімен бірлесіп «Жастар полициясы академиясын (ҰРА)» әзірледі. ҰРА жобасы 2014 жылы 19 жас полиция академиясымен басталды, ал кейінгі жылдары олардың саны тез өсті.

2019 жылдың соңына қарай бүкіл ел бойынша 52 ҰРА жұмыс істеді. 2019 оқу жылында ҰРА академияларда буллингке қарсы 4303 бағдарлама ұсынды [16].

Мектептегі буллинктің алдын алу бойынша басқа да соңғы білім беру әрекеттерін қарастыруға болады. Атап айтсақ, мектептегі буллингке жауап ретінде бақылаушылардың мінез-құлқын өзгертуге бағытталған арнайы іс-шаралар тек мектептерде емес, жергілікті полиция бөлімшелерінде арнайы оқытатын буллинктің алдын алу бойынша тәжірибелік бағдарлама құрастырып, ол бағдарламада рөлдік ойындар мен сот-медициналық зерттеулер сияқты оқушыға бағытталған әрекеттерді көзбен көріп, мәселені шешуге өзі қатысу үлкен мәнге ие.

Мексика тәжірибесіндегі буллинктің алдын алу іс-шараларына тоқталатын болсақ, мұндағы негізгі тұжырым буллинкті дау-дамайлы жағдаяттар ретінде қарастыра отырып, оны шешуге байланысты қарым-қатынас механизмдерін пайдалануды ұстанатын еңбектер бар. David Pérez-Jorge және басқалар Мексика елінде буллинг мәселесінің өршіп тұрғанын тілге тиек етеді. Аталмыш ғалымдардың деректеріне сүйенсек, Халықаралық оқушыларды бағалау бағдарламасы (PISA) 2018 жылы Мексикадағы студенттердің 23%-ы кем дегенде айына бір рет буллинкті бастан өткергенін пайымдайды. Бұл деректер зорлық-зомбылықтың жоғары деңгейін көрсетеді. Мексиканың білім беру орындарында зорлық-зомбылықтың көбеюін ескере отырып, оқушылардың дау-дамайды шешу үшін қарым-қатынасты пайдалану туралы білімдерін қалпына келтіру тәжірибесін қолдана отырып, буллинктің алдын алу мүмкіндігіне қол жеткізуге болатынын тұжырымдайды [9].

Тағы бірқатар еңбектерде (G. McCluskey, 2010), (P. McCold, 2013) мектептегі буллинкті жою және алдын алу мақсатында буллингке қатысушылардың өзара конфликт жағдайын түсіндіруге, өзара оны шешуге бағытталған тәсілдерді көрсетеді. Бұл тұжырымға негізделген буллинктік әрекеттерден кейінгі оқушылардың өзара қарым-қатынасын қалпына келтіруге бағытталған нақты модельдерді ұсынады. Айталық, «Жәбірленуші – құқық бұзушы медиациясы», «Позитивті тәртіп», «Қалпына келтіру конференциялары» және «Бейбітшілік шеңберлері» бағдарламаларының тиімділігін айқындайды [17; 18].

Бұл зерттеудің нәтижелері қарым-қатынасты қалпына келтіру тәсілін қолдана отырып, дау-дамайдың алдын алу жобасына қатысқаннан кейін оқушылардың эмоциялық өзін-өзі реттеуі, өзін-өзі анықтауы және дау-дамайларды бейбіт жолмен шешу стратегияларын пайдалануының жақсарғанын көрсетеді. Білім беру мекемелері салауатты өмір сүруге, бейбіт құндылықтарға және дау-дамайларды бейбіт жолмен шешуге ықпал ететін қарым-қатынас ортасын құруды мақсат етеді. Бұл бағдарламалар қарым-қатынастар мен буллинктік проблемаларды шешуге мүмкіндік тудыратын үйлесімді мектеп мәдениетін қалыптастыруға жәрдемдесуге арналған. Буллинктің алдын алуға байланысты осы тұжырымдаманың негізгі идеясы – ынтымақтастық пен өзара қарым-қатынас арқылы қақтығыстарды бірлесіп шешуге үйрету. Мектептегі әлеуметтік-эмоциялық мәдениет арқылы достық қатынастарды, қамқорлық пен әл-ауқатты дамытуға, жеке және топтық өсуге, толеранттылық мәдениетіне және әртүрлілік пен бейбітшілікті құрметтеуге мүмкіндік алады. Әрине, балалар мен жасөспірімдерге арналған білім беру бағдарламаларының адам құқықтары, жалпыадамзаттық құндылықтар және дау-дамайларды күш қолданусыз шешу мәселелерін қарастыруы өте маңызды.

R.S. Kennedy Америка Құрама Штаттарындағы буллинктің алдын алуға бағытталған бағдарламалардың тиімділігін дәйектеген 1990-2018 жылдары жарияланған 132 ғылыми мақалаға мета-анализ жасау арқылы бірқатар деректер келтіреді [19]. Оның зерттеулерге жасаған талдауы АҚШ-та буллинктің алдын алу бағдарламалары буллинктің виктимизациясының физикалық және қарым-қатынастық формаларын азайтуда тиімді, дегенмен, вербальды формаларында аса тиімді болмайтынын болжайды.

Evans (2014) және басқалар Америка Құрама Штаттарындағы буллингке қарсы бағдарламалардың тиімділігінің төмен болу себебін Америка мектептерінің нәсілдік және әлеуметтік-экономикалық әртүрлілігіне байланысты түсіндіреді және бағдарламаны жүзеге асыруға мәдени кедергілер болу ықтималдылығын болжайды. Мета-талдау негізіндегі АҚШ-тың бағдарламаларының вербальды буллингтің құрбаны болған жағдайда тиімді болмағанын, мұндай алдын алу бағдарламаларының көпшілігі бастапқыда АҚШ-тан тыс шетелде әзірленген, сондықтан бағдарлама әзірленген елдердегі мектептерде нәтижелі болуы мүмкін деген де тұжырым келтіреді.

R.S. Kennedy мета-талдауын қорытындылай келе, буллингтің алдын алуға бағытталған бағдарламалардың ұлдар мен қыздарға байланысты тиімділігінде де өзгешелік бар екендігін көрсетеді. Аталмыш бағдарламалар қыздарға қарағанда ұлдарға тиімдірек болғанын және АҚШ-қа қарағанда АҚШ-тан тыс шетелдерде тиімдірек болғанын дәйектейді. Сондықтан бағдарлама дифференциалды сипатқа ие болу керектігіне назар аударады [20]. Оған қоса, АҚШ-та 1998 жылы ұсынылған SWPBIS («мектептегі позитивті мінез-құлық: араласуы және қолдау») бағдарламасы жүзеге асырылып келе жатқанын көрсететін Қазақстандық зерттеулерді (Абдыхалықова, Ж.Е. 2023) атауға болады [20]. SWPBIS бағдарламасының негізгі мақсаты – әлеуметтік мінез-құлықты қамтамасыз ету және мектептердегі оқушылардың үлгерімін арттыру.

I. Ahmed және басқалар Нигериядағы мектеп оқушылары арасындағы буллингтің алдын алуға байланысты әлеуметтік-эмоциялық оқыту (SEL) жүйесін енгізудің тиімділігін дәйектейді. Әлеуметтік-эмоциялық оқытудың SEL оқушылардың агрессивті мінез-құлқына оң әсері, зардап шеккен құрбыларына деген жанашырлықтың қалыптасуына, жалпы әлеуметтік-эмоциялық құзіреттіліктерінің қалыптасуына әсер ете отырып, буллингтің алдын алу мүмкіншіліктерін пайымдайды [21].

Katherine M. Ingram және басқалар балалар арасындағы буллинг, мазақ ету әрекеттері жалпы қоғамдық проблема екендігін айта келіп, жаңа, теориялық ақпараттандырылған, алдын алу бағдарламасы қажет деп көрсетеді. АҚШ-тың Орталық Батыс штаттарында жүргізілген арнайы зерттеу бойынша виртуалды шындық жағдайындағы эмпатияның өзгеруімен байланысты буллингтің алдын алу мүмкіндігін дәлелдейді. Яғни арнайы бағдарламадан кейінгі оқушылар буллингтік әрекеттегі белсенді бақылаушы ретінде мектепке тиесілілікті сезіну артады және буллингтің алдын алуға араласуға дайындығы жоғарылағанын болжайды [22].

R.F. Catalano және басқалар (2004) жастардың дамуын позитивті бағалау жобасы тұрғысынан саясаткерлер, практиктер және профилактикалық ғалымдар бірлесе құрастыратын арнайы дамыту бағдарламалары негізінде позитивті жастардың тиімділігін дәлелдейді [23].

D.E. Davis және басқалар өз зерттеулерінде буллингтің алдын алуға байланысты алғыс айту мен ризашылықты білдіруге байланысты позитивтік ұстанымды қарастырады. Мұсылман, христиан, еврей, буддист және индуизм дінінде және рухани ойлауында ризашылық жоғары бағаланады, өйткені бұл жақсы өмір сүру үшін маңызды деп саналады [24]. Діни немесе рухани ойлардан басқа философтар мен жазушылар да ерте заманнан бері шүкіршілікпен айналысып, алған игіліктеріне ризашылық білдіруді және оны сезінуді адамгершілік парыз санаған. Осы орайда көптеген зерттеулер ризашылықты психикалық денсаулықпен оң байланыстырады және психикалық әл-ауқатты жақсартуға септігін тигізетінін алға тартады. Ризашылықтың психикалық денсаулыққа ұзақ мерзімді әсері туралы, сондай-ақ, оның күнделікті өмірде жиі қолданылуы зорлық-зомбылықты азайтады деген тұжырымды дәйектейді.

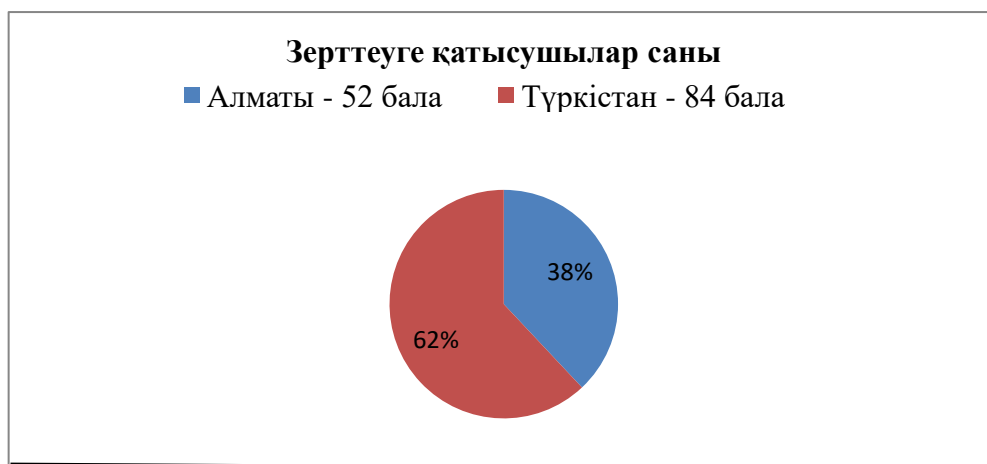
Ж. Торыбаева және басқалар [25] өз зерттеулерінде оқушы жастардың салауатты өмір салтына бейімдейтін қауіпсіз білім беру ортасын қамтамасыз ету әрқашанда шешуді қажет

ететін өзекті мәселе екендігін алға тарта келе, оны шешудің бір жолы ретінде жастардың волонтерлік іс-әрекетін тиімді ұйымдастырудың тетіктерін ұсынады.

Бізде өз зерттеуімізде Қазақстандағы мектеп оқушылары арасында буллингтің көріну ерекшеліктерін, бастан өткеру жиілігін, зорлық-зомбылық түрлерін анықтау үшін Түркістан және Алматы қалаларында 11-18 жас аралығындағы мектеп оқушыларына жүргізілген зерттеулерге статистикалық шолу жасаймыз. Мектеп психологтары көмегімен алынған ICAST-C (ICAST-C (ISPCAN Child Abuse Screening Tool Children's Version) [26] сауалнамасына 136 бала жауап берді. Аталмыш сауалнама 88 сұрақтан тұрады және балалар арасындағы зорлық-зомбылықтың орын алуын зерттеуге бағытталған. Сауалнама 6 бөлімнен тұрады:

1. Әлеуметтік демографиялық деректер;
2. Баланың қоршаған ортасы;
3. Баланың қажеттілігін елемей;
4. Физикалық күш көрсету: отбасында және мектепте;
5. Психологиялық зорлық-зомбылық: отбасында және мектепте;
6. Жыныстық зорлық-зомбылық: отбасында және мектепте.

Енді сауалнамадан алынған нәтижелерге талдау жасайық. Біз зерттеу нәтижелері бойынша тікелей физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық көрсету түрлеріне және олардың орын алу жиілігіне мән беруге тырыстық. Оған қоса сауалнамадағы жыныстық зорлық-зомбылыққа қатысты сұрақтарды алып тастауды жөн көрдік. Сондай-ақ, сауалнама Алматы және Түркістан қаласындағы орта мектептегі педагог-психологтардың көмегімен жүргізілгендіктен, кейбір мәліметтерді құпиялық қағидасында ұстауды дұрыс деп шештік. Сонымен, төмендегі суретте Түркістан және Алматы қалалары бойынша қатысушылардың пайыздық көрсеткіштері туралы мәлімет көрсетілген.

1-сурет – Зерттеуге қатысушылар саны

Төмендегі 1-кестеде физикалық күш көрсетудің түрлері ретінде жұдырықпен ұру, құлақтан бұрау, құйрықтан тебу сияқты әрекеттер кеңінен таралғаны көрініп тұр. Тізерлеуге мәжбүрлеу, күйдіру, жіппен немесе белдікпен байлау сияқты әрекеттер зерттеуге қатысушылардың тек 1–5%-нда көрінеді. Дегенмен, аз болса да бұның өзі балалардың қорлануы болып табылады.

1-кесте – Мектептегі физикалық зорлық-зомбылық түрлерінің көрінуі

Физикалық зорлық-зомбылық түрлері	Орын алу жиілігі
Мектепте жарақаттау немесе зиян келтіру	16
Ұрып-соғу	4
Құлақтан бұрау	9
Шаштан тарту	4
Қандай да бір затты лақтыру	2
Жұдырықпен ұру	11
Құйрықтан тебу	8
Саусақты майыстыру немесе қолды бұрау	7
Тізерлеуге мәжбүрлеу	1
Күйдіру	1
Түншықтыру	2
Жіппен немесе белдікпен байлау	1
Барлығы	66

Кестеден көріп отырғанымыздай, зерттеуге қатысқан 136 бала 66 зорлық-зомбылықты бастан кешірген. Бұл жалпы балалардың 48,5%-ын құрайды. Мұнда бір баланың физикалық зорлық-зомбылықтың екі немесе үш түрін басынан өткерген жағдайлары да кездеседі.

2-кесте – Ұлдар мен қыздардың бастан өткерген физикалық зорлық-зомбылық түрлерінің көрінуі

Физикалық зорлық-зомбылықтың түрі	Орын алу жиілігі, %	
	Ұлдар	Қыздар
Ұрып-соғу (беттен, бастан, аяқтан)	25	75
Құлақтан бұрау	35	65
Шаштан тарту	67	33
Қандайда бір затты лақтыру	0	100
Жұдырықпен ұру	45	55
Құйрықтан тебу	69	31
Саусақты майыстыру немесе қолды бұрау	64	36

2-кестеден көріп отырғанымыздай, егер қыздар арасында ұрып-соғу, құлақтан бұрау, қандай да бір затты лақтыру, тіпті жұдырықпен ұру жиі орын алса, ұл балалар көбінесе шаштан тарту, құйрықтан тебу, саусақты майыстыру немесе бұрау сияқты зорлық-зомбылық көретіндігі байқалады.

3-кесте – Физикалық зорлық-зомбылықтың жас ерекшелігіне байланысты көрінуі

Физикалық зорлық-зомбылықтың түрі	Орын алу жиілігі			
	8-10 жас	11-13 жас	14-16 жас	17-18 жас
Ұрып-соғу (беттен, бастан, аяқтан)	38	19	44	0
Құлақтан бұрау	35	29	24	12
Шаштан тарту	28	56	17	0
Қандайда бір затты лақтыру	20	50	30	0
Жұдырықпен ұру	9	45	18	14
Құйрықтан тебу	19	56	19	6
Саусақты майыстыру немесе қолды бұрау	21	43	29	7

3-кестеден көріп отырғанымыздай, 8–10 жастағы балалардың 38%-ы физикалық зорлық-зомбылық көрсе, 11–13 жастағылар 56%-ға дейін, ал 14–16 жастағылар – 44%, 17–18 жастағылар 14% көрсетіп тұр. Зорлық-зомбылықтың жиі орын алатын жас мөлшері 11–13 жас аралығы екендігі белгілі болды. Ал балалардың жасы ұлғайған сайын, есею сезімі қалыптасуына қарай зорлық-зомбылық әрекетінің азаюы көрінеді.

4-кесте – Психологиялық зорлық-зомбылық түрлерінің көрінуі

Психологиялық зорлық-зомбылық түрлері	Орын алу жиілігі
Тамағын алып қою	1
Қауіпті нәрсе жасауға мәжбүрлеу	1
Қарғыс айту	1
Беделін түсіру	18
Айқайлау	9
Қорлау	15
Өзін ақымақ сезінуге мәжбүрлеу	20
Дініне, мәдениетіне, жынысына, ұлтына байланысты келемеждеу	9
Денсаулық мәселесіне байланысты мазақ ету	3
Басқалармен қарым-қатынас жасауды шектеу	2
Жетім екендігін келемеждеу (әкесі не анасы жоқ)	2
Кедейлігін мазақ ету	6
Затын алып қою немесе сындыру	5
Нашар бағасы үшін қорқыту	14
Барлығы	106

4-кестеден көріп отырғанымыздай, 136 бала 106 психологиялық зорлық-зомбылықты бастан кешірген. Бұл жалпы балалардың 78%-ын құрайды. Мұнда бір баланың психологиялық зорлық-зомбылықтың екі немесе үш түрін басынан өткерген жағдайлары да кездеседі. Оған қоса, айтып кететін жәйт, кестеден көріп отырғанымыздай, физикалық күш көрсетуге қарағанда, психологиялық жәбірлеу жағдайлары жиі орын алатыны белгілі болды.

5-кесте – Ұлдар мен қыздардың бастан өткерген психологиялық зорлық-зомбылық түрлерінің көрінуі

Психологиялық зорлық-зомбылық түрлері	Орын алу жиілігі, %	
	Ұлдар	Қыздар
Беделін түсіру	42	58
Айқайлау	37	63
Жәбірлеу	41	59
Өзін ақымақ сезінуге мәжбүрлеу	41	59
Дініне, мәдениетіне, жынысына, ұлтына байланысты келемеждеу	32	68
Кедейлігін мазақ ету	36	64
Затын алып қою немесе сындыру	45	55
Нашар бағасы үшін қорқыту	45	55

5-кестеден көріп отырғанымыздай, ұлдарға қарағанда қыздар арасында психологиялық зорлық-зомбылық көптеп кездеседі, жәбірлеудің тіпті барлық түрі орын алатыны белгілі болды.

6-кесте – Психологиялық зорлық-зомбылықтың жас ерекшелігіне байланысты көрінуі

Психологиялық зорлық-зомбылықтың түрі	Орын алу у жиілігі			
	8-10 жас	11-13 жас	14-16 жас	17-18 жас
Беделін түсіру	22	50	22	6
Айқайлау	21	37	37	5
Қорлау	17	52	24	7
Өзін ақымақ сезінуге мәжбүрлеу	27	46	20	7
Дініне, мәдениетіне, жынысына, ұлтына байланысты келемеждеу	11	42	26	11
Кедейлігін мазақ ету	36	36	27	0
Затын алып қою немесе сындыру	14	45	32	9
Нашар бағасы үшін қорқыту	28	41	24	7

6-кестеден көріп отырғанымыздай, психологиялық зорлық-зомбылықтың әртүрлі формаларының орын алуы балалардың жас ерекшелігіне баланысты физикалық зорлық-зомбылық тенденциясына ұқсас, 8–10 жастағы балалардың 36%-ы, 11–13 жастағылар 52%-ға дейін, ал 14–16 жастағылар – 37%, 17–18 жастағылар 11% көрсетіп тұр. Мұнда да ең көп психологиялық жәбір көретін жас 11–13 жас аралығындағы балалар болып тұр.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген деректерге сүйене отырып, оқушы жастар арасындағы жәбірлеу әрекеттерінің алдын алуға негізделген, қауіпсіз білім беру ортасын қамтамасыз етудің механизмдері әрқашанда терең зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе екенін аңғаруға болады. Осыған орай, зерттеуде мектептегі буллингтің алдын алуға байланысты шетелдік тәжірибелерге теориялық шолу жасала отырып, буллинг мәселесін шешуге бірқатар тұжырымдар дәйектеледі. Корея, Мексика, АҚШ, Финляндия, Нигерия елдерінде мектептегі буллингтің алдын алу тәжірибелері бойынша оқушыларда эмпатиялық қабілетті жетілдіру, өзіндік тиімділікті арттыру, конфликтіге қатысушылардың қарым-қатынасын қалпына келтіруге байланысты өзара әрекеттесуді жақсарту, позитивтілікті ұстану, буллингтік жағдаяттардағы бақылаушылардың жанашырлық сезімін жетілдіру, өзіндік қорғаныс әрекеттерін меңгертуге байланысты арнайы іс-шараларды ұйымдастыру нәтижелі болатындығы айқындалады.

Сондай-ақ, Алматы және Түркістан қалаларында мектептегі буллинг мәселесі бойынша статистикалық тұрғыда оқушылардың 48,5%-ы физикалық жәбірлеуді бастан кешірсе, 78%-ы психологиялық жәбірлеуді бастан кешіретіндігі анықталды. Сондықтан мектептегі буллингтің алдын алуға қатысты ұсыныс ретінде шетелдік тәжірибелердегі бағдарламалардың тиімді жақтары мен еліміздің әлеуметтік-демографиялық, ұлттық-психологиялық ерекшеліктеріне қарай озық тәжірибелері мен тиімді тәсіл-техникаларын іріктеп алу арқылы қызметке қосу, мектептегі мұғалімдердің осыған байланысты психологиялық-педагогикалық сауаттылығын арттыру және әрбір оқу-тәрбие жұмыстарында оқушылардың әлеуметтік-эмоциялық құзіреттілігін жетілдіруге байланысты іс-шараларды кіріктіру қолға алыну қажет деп есептейміз. Буллингтің алдын алу мәселесі тез арада шешіле қоятын мәселе болмағандықтан, баланың тұлға болып қалыптасуында, мектептегі оқу-тәрбие жұмыстарында олардың әлеуметтік-эмоциялық қабілеттерін дамытудың, өзара үйлесімділікті жетілдіру маңызды зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES

1. Behind the numbers: ending school violence and bullying. [Electronic resource]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366483.locale=ru> (date of access 12.11.2023)
2. Programme for International Student Assessment. (2019). PISA 2018 Assessment and analytical framework. OECD Publishing. [Electronic resource]. URL: <https://www.oecd.org/education/pisa-2018-assessment-and-analytical-framework-b25efab8-en.htm> (date of access 12.11.2023)
3. Об утверждении индекса благополучия детей. Распоряжение Премьер-Министра Республики Казахстан от 1 февраля 2022 года №21-р. [Ob utverjdenii indeksa blagopoluchia detei. Rasporiajenie Premier-Ministra Respubliki Kazahstan ot 1 fevralia 2022 goda №21-r. [On the approval of the child welfare index. Order of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan dated February 1, 2022 No.21-r.]] [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/R2200000021> (date of access 12.11.2023) [in Russian]
4. Canas-Pardo E. Acoso escolar: características, factores de riesgo y consecuencias // Revista Doctorado UMH. – 2017. – №3 (1). – P. 7–18.
5. Granados R. Riesgo de violencia y el acoso escolar en estudiantes de Guanajuato, Mexico // Revista de Investigacion Academica sin Frontera. – 2020. – №13. – P. 1–23. <https://doi.org/10.46589/rdiasf.vi33.316>.
6. Valle-Barbosa M.A., Torre de la A.M., Robles-Banuelos R., Lopez M.G.V., Flores-Villavicencio M.E., Gonzalez-Perez G.J. La violencia y acoso escolar en una escuela de Guadalajara, Mexico // Revista Iberoamericana de Educacion. – 2019. – №79 (2). – P. 43–58. <https://doi.org/10.35362/rie7923180>
7. Falla D., Ortega-Ruiz R. Los Escolares Diagnosticados con Trastorno del Espectro Autista y Víctimas de Acoso Escolar: una Revision Sistemática // Psicol. Educ. – 2019. – №25 (2). – P. 77–90.
8. Pérez-Jorge D., Alonso-Rodríguez I., Arriagada-Venegas M., Ariño-Mateo E. Restorative methods as a strategy for the prevention of violence and bullying in primary and secondary schools in Mexico: An exploratory study // Heliyon. – 2023. – №17;9(7):e18267. doi: 10.1016/j.heliyon.2023.e18267
9. Pérez-Jorge D., Alonso-Rodríguez I., Arriagada-Venegas M., Ariño-Mateo E. Restorative methods as a strategy for the prevention of violence and bullying in primary and secondary schools in Mexico: An exploratory study // Heliyon. – 2023. – Vol. 9, Issue 7, e18267. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e18267>
10. Valdes-Morales R., Lopez V., Jimenez-Vargas F. Inclusion educativa en relacion con la cultura y la convivencia escolar // Educacion y Educadores. – 2019. – №22 (2). – P. 187–211. <https://doi.org/10.5294/edu.2019.22.2.2>
11. Miranda A., Rodriguez M.C. Are bullying experiences and developmental assets associated with education outcomes for youth in foster care? // *Children and Youth Services Review*. – 2023. – №155. Article 107160. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2023.107160>
12. Viola Lechner, Irina Catrinel Crăciun, Herbert Scheithauer, Barriers, resources, and attitudes towards (cyber-)bullying prevention/intervention in schools from the perspective of school staff: Results from focus group discussions // *Teaching and Teacher Education*. – 2023. – Vol. 135. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2023.104358>.
13. Perez-Jorge D., Alonso-Rodríguez I., Arino-Mateo E., Rodríguez-Jimenez M.C. Prevention of school conflict in a Mexican primary school from an integrative and restorative perspective // *Education*. – 2021. – №3–13. – P. 1–15. <https://doi.org/10.1080/03004279.2021.1914126>.
14. Salmivalli C., Lagerspetz K., Bjorkqvist K., Osterman K., Kaukiainen A. Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group // *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*. – 1996. – №22(1). – P. 1–15.
15. Karna A., Voeten M., Little T. D., Poskiparta E., Kaljonen A., Salmivalli C. A large-scale evaluation of the KiVa antibullying program: Grades 4–6 // *Child development*. – 2011. – №82(1). – P. 311–330.
16. You-Kyung Han, Aeri Song, Su Jung Um. Implementation and evaluation of the Youth Police Academy school bullying prevention program in South Korea // *International Journal of Educational Research*. – 2021. – Vol. 110. 101881. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2021.101881>

17. McCluskey G. Restoring the Possibility of Change? A Restorative Approach with Troubled and Troublesome Young People // *International Journal on School Disaffection*. – 2010. – Т. 7. – №1. – P. 19–25.
18. McCold P. La historia reciente de la justicia restaurativa. Mediacion, círculos y conferencias // *Delito y Sociedad*. – 2013. – Т. 22. – №36. – P. 9–44.
19. Kennedy R.S. A meta-analysis of the outcomes of bullying prevention programs on subtypes of traditional bullying victimization: Verbal, relational, and physical // *Aggression and Violent Behavior*. – 2020. – №55. Article 101485. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101485>
20. Абдыхалықова Ж.Е., Баймуханова А.Ж., Абдуллаева Ж., Муталиева А.Ш. Білім беру жүйесінде буллингтің алдын алудың шетелдік және отандық тәжірибесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы. – 2023. – №4(145). – Б. 261–272. [Abdyhalyqova J.E., Baimuhanova A.J., Abdullaeva J., Mutaliev A.Sh. Bilim беру juiesinde bullingtin aldyn aludyn sheteldik jane otandyq tajiribesi [Foreign and domestic experience of bullying prevention in the education system] // L.N. Gumilev atyndagy Eurazia ulityq universitetinin habarshysy. Pedagogika. Psihologiya. Aleumettanu seriasy. – 2023. – №4(145). – B. 261–272.] [in Kazakh]
21. Ahmed I., Hamzah A.B., Abdullah M.N.L.Y.B. Effect of social and emotional learning approach on students' social-emotional competence // *International Journal of Instruction*. – 2020. – №13(4). – P. 663–676. <https://doi.org/10.29333/iji.2020.13441a>
22. Katherine M. Ingram, Dorothy L. Espelage, Gabriel J. Merrin, Alberto Valido, Jennifer Heinhorst, Mary Joyce. Evaluation of a virtual reality enhanced bullying prevention curriculum pilot trial // *Journal of Adolescence*. – 2019. – №71. – P. 72–83.
23. Catalano R.F., Berglund M.L., Ryan J.A.M., Lonczak H.S., Hawkins J.D. Positive youth development in the United States: Research findings on evaluations of positive youth development programs // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 2004. – №591(1). – P. 98–124. <https://doi.org/10.1177/0002716203260102>
24. Davis D.E., Choe E., Meyers J., Wade N., Varjas K., Gifford A., Worthington E. L. Thankful for the Little Things: A Meta-Analysis of Gratitude Interventions // *Journal of Counseling Psychology*. – 2016. – №63(1). – P. 20–31. doi:10.1037/cou0000107
25. Torybayeva J., Tusseyev M., Zhorabayeva A. The Problem of Organizing Volunteer Activities to Provide a Safe Educational Environment from the Perspective of a Healthy Lifestyle of Student Youth // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №3(129). – Б. 211–223.
26. Психологическое сопровождение детей, переживших насилие и жестокое обращение в семье: методическое пособие / отв. ред. Н.А. Коваль. – Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2014. – 99 с. [Psihologicheskoe soprovojdnie detei, perejivshih nasilie i jestkoe obrashenie v semie: metodicheskoe posobie [Psychological support for children who have experienced violence and abuse in the family: a methodological guide] / отв. red. N.A. Koval. – Tambov: Izd-vo TROO «Biznes-Nauka-Obshestvo», 2014. – 99 s.] [in Russian]